

MALIŠA

Milorad Todorović

Noć sam proveo sedeći u prljavoj, smradnoj slami, jedino razmišljajući kako da pokušam bekstvo, makar i ne pobegnem. Izjutra rano dođoše podoficir s pištoljem i vojnik s ruskom strojnicom TT, i narediše mi, svečano i oštro, da izađem na dvorište, dobro se očistim i umijem na vodovodu. Odmah mi je sinulo u pameti da će me sigurno voditi u jedinicu u Kragujevac gde sam bio prekomandovan, a pomišljao sam i na Niš. Bilo mi je sasvim svejedno kuda će me voditi, samo da me izvedu na ulicu i slobodan prostor i, razmišljao sam u sebi, više me živog neće uhvatiti. U vreme sremskog fronta uspeo sam da pobegnem frontalnom nemačko-ustaškom stroju, koji su za mnim pucali iz pušaka, automata i mitraljeza i nisu me pogodili. Nije bila sudbina, pa ako me ovi pogode znači da mi je sudbina da me moji ubiju. Posle umivanja doneli su mi doručak, koji sam odbio, jer mi do jela nije bilo niti sam glad osećao. Ubrzo je došao omanji poručnik sa pištoljem i podoficir sa strojnicom i naredili mi da pođem sa njima. Izveli su me na sunčanu novosadsku ulicu i pošli smo kroz masu prolaznika. Vezali me nisu, i to je bilo ono što me je još odlučnije podstaklo na bekstvo. Poručnik je išao s moje leve strane, podoficir sa desne. Na uglu prve sporedne ulice kojom su išli samo pojedinačni prolaznici gurnuo sam snažno poručnika u stranu i udario u bekstvo ulicom. Potrčali su za mnim ne vičući, ali ja sam bio daleko brži, trčeći pored prolaznika i štiteći se njima. Kada sam uzdužnom pretrčao celu ulicu i poverovao da ću pobeći skretanjem u sledeću, čuo sam rafalsku paljbu iz automata i osetio kako mi leva noga klo- ne, nesvestan da sam pogoden i ranjen. Pao sam dočekavši se na ruke i osećajući, kako me zahvata neka prijatna i slatka toplina sa kojom propadam u neku beskrajnu plavu bezdan načičkanu zlatasto-žutim pahuljicama poput zvezda. U svest koju sam gubio, prodirala mi je neka divna osećajna i očaravajuća muzika za koju nisam siguran da li je i stvarno negde u blizini svirao radio ili je to bila samo moja halucinacija. U pamet mi je došla smrt Andreje Bolkonskog iz Tolstojevog *Rata i mira*, i dok sam gubio svest, propadajući u ponor plavetnila, smrt mi se činila kao najlepša muzika i pesma života i smrti.

Kada sam se osvestio nalazio sam se u jednoj novosadskoj bolnici, u maloj zasebnoj sobi. Na stolici pored kreveta sedela je mlada i lepa bolničarka sa nežno-belim porcvenelim licem i očima punim suza. Bilo me ju je stid i zatvorio sam oči, praveći se da sam i dalje u besvesti, bez želje da je pitam ko je i gde se nalazim. Pritajio sam se, osećajući sve prodorniji bol u kolenu i postajući svestan da sam teško ranjen u koleno, jer nogu nisam mogao da pokrenem. Videla je, da sam došao sebi i ustala sa stolice, šetajući se po sobi pored kreveta i verovatno očekujući da se javim. Nisam se javio sve do dolaska lekara, koji su me prodrimali, svukli beli čaršaf s mene i udarili mi u koleno neku veliku injekciju sa ubitačno tupim bolom. Opet sam izgubio svest i kada sam se probudio noga mi je bila u gipsu i nalazio sam se u bolnici u Kragujevcu, a da se najmanje sitnice nisam sećao, kako sam tamo stigao i bio prebačen.

Opet sam bio u posebnoj sobi, ali me više nije čuvala bolničarka, već se po sobi šetao vojnik s puškom o ramenu. Goreo sam od žeđi i zatražio mu vode, ne pitajući ga ni gde se nalazim ni ko je on. Pozvao je bolničarku koja mi je donela u bokalu vode sa staklenom čašom i dala dve da popijem. Žeđ sam utolio, ali iako mi se još pilo nisam hteo da tražim. Posle toga došla su i dvojica lekara, ali me nisu ništa pitali već samo pogledali i otišli. Stražari su se svaka dva sata menjali, sa mnim samo službeno razgovarali, a bolničarku puštali da sa mnim i nasamo ostane. Ubrzo je došla da me poseti sestra Bosa, a pošto nije mogla dobiti dozvolu, nekako je sredila sa bolničarkom i stražarem i pustili su je kod mene u sobu. Sa njom je bila i nekakva mlada, slabačka devojkica, ni lepa ni ružna, koju mi je sestra predstavila kao svoju devojkicu, iako je ja do tada u životu nikada nisam video. Nije mi više do života bilo i prihvatio sam to kao istinu, ne padajući mi ni na pamet da je ubačena da bi otkrila određene »tajne«, koje nisam ni imao. Odlaskom sestre Bose, drugi ili treći dan prebacili su me, s nogom još u gipsu, u zatvor s još nekolicinom pohapšenih oficira.

U skupnoj sobi su verovali da će Rusi doći, osloboditi nas i svoju nogu operisati i namestiti da se neće ni poznati da sam bio ranjavan. Nije mi više bilo ni do života, a kamoli do Rusu niti sam verovao u priče. Vojni islednik, neki poručnik, korektno i formalno me je svega jednom saslušao i za nekoliko dana dobio sam optužnicu i poziv za sud. Noga u gipsu počela je da me svrbi da izludim, ali od lekara niko nije mogao da me primi. Na

svoju ruku i protivno savetu uhapšenog doktora Borisa Piroškova i još nekih gips sam iskidao i koleno oslobodio. Koleno još nije bilo zaraslo i jedva sam se na prste oslanjao. Na sud su me odveli crnom maricom i dali mi nekakav drveni štap. Vojni sud sastavljen od trojice oficira s predsednikom, kapetanom Mirkom Đulafićem, vojnim tužiocem i braniocem, sudio mi je po kratkom postupku. Predsednik Đulafić, gledajući me sa sažaljenjem, pitao me je i da li se kajem. Odgovorio sam mu da nema više šta da se kajem i da mi sude po zakonu. Izrekli su mi kaznu od deset godina prisilno-popravnog rada. Bilo mi je sasvim svejedno, jer mi više nije bilo do života ni do slobode s ranjenim i slomljenim kolonom.

Jednu noć, oko dvadeset tri časa, kada su svi osim mene bili pospali, u sobu je upao A. Ranković sa zamenikom Čecom Stefanovićem, generalom Šašićem i još nekoliko viših i nižih oficira. Komandir zatvora komandovao je, u osvetljenoj sobi, ustajanje i stav mirno. Svi su poskakali iz kreveta, kao u bunilu, i zbunjeno, sa strahom, zauzeli pored kreveta stav mirno. Ne mogu zbog slomljenog kolena da ustanem i samo se pridignem u sedeći stav. Ranković ide ispred sviju, od jednog uhapšenog do drugog, i pita zašto je u zatvoru. Kada mu je neko rekao, zbog RIB-a, stao je ljutito i, kao poplašen, da više da nema nikakve rezolucije informbiroa već »izdaja otadžbine« i da smo svi »izdajnici« svoje zemlje i svog »naroda«. Bio sam na kraju, u poslednjem krevetu u ćošku sobe, čudeći se postupku Rankovića i s nagoniskim nesvesnim prezimom očekivao da dođe do mene. Ranjavanjem u koleno smrt sam bio preživio i njegove me vike nije bilo strah. Verovatno me od ljutnje i gneva nije ni primetio sve dok nije do mene došao. Zastao je kao iznenađen i obratio mi se još strožijim i povišenijim glasom:

- A ti, zašto nisi ustao?
- Ranjen sam u koleno i ne mogu. . .
- A kako se ti, ono, zoveš?
- Todorović Milorad. . .
- I još kako?
- Zvali su me »Mališa«.
- A, ti si taj, da ti pička materina!
- Ja sam — kažem mu u sebi, s prezirom ne dižući pogled.

- I voliš li još Staljina?
- Nisam ja njega više volio od vas. Vi ste me do juče učili, da ga volim! — kažem mu, uvređeno i nesvesno, ono što mi do tog trenutka ni na pamet nije padalo.
- A kada ti mi danas kažem da nije tako?
- Ne zna' ja kada ste vi lagali, pre ili sada — odgovorim mu, ne misleći hoću li ostati živ.
- I koliko si suđen? — pita me.
- Koliko i ratni zločinac Stepinac. . .
- Obesiti, obesiti te treba!
- Obesite me. . .

Udržavajući se da me zgromi i premlati, što ja pognute glave, sedeći na krevetu, očekujem, naređuje ljutito komandiru zatvora, poručniku Bosancu, da me odmah po kazni tri meseca premešti u samicu bez kreveta, i pameti nauči. Odlaskom Rankovića i pratilaca, doktor Boris Piroškov pokušao je da se obesi, ali sam ja primetio i pozvao druge da ga spreče. Ujutro me je komandir Bosanac (imena mu se ne sećam), kao čovek korektan i dobar, premeštio u hladnu i vlažnu samicu, samo s dva ćebeta, a bio je kraj decembra i, koliko se sećam, zima hladna da mi se krv u žilama ledila. U neokrećenoj, prljavoj i smradnoj samici sa izrovanim betonskim podom i rupama, od stvari je jedino bila poluprazna prljava slamarica sa samlevenom i prašnjavom slamom. Zavio sam se u ćebad, seo na slamaricu i pušeći cigaretu za cigaretom, razmišljao o svojoj sudbini i pokušavao da se zagrejem. Osećajući kako mi hladnoća u kosti i krv ulazi, ustajao sam i kretao pored zida da bih se zagrejavao, ali je sve bilo uzalud dok mi komandir nije doneo još jedno ćebe i organizam se aklimatizirao. Moleći me da nikome ne govorim, komandir mi je svakodnevno donosio cigare za svoje pare, i puše-nje, s ponavljanjem pesama Vojislava Ilića, A. Santića, Đ. Jakšića, i »Zmaja« J. Jovanovića, koje sam bio napamet znao ili sam ih po sećanju ponavljao, umirivalo me je i odvajalo od stvarne sudbine. Nisam imao čime ni da se ubijem ni obesim, mada sam često i o tome razmišljao. Ubrzo sam dobio i presudu vrhovnog Vojnog suda da mi je kazna povišena na 15 godina prisilno-popravnog rada i pet godina lišenja svih građanskih prava osim roditeljskih. Svima su viši sudovi izricali i više kazne, pa nije Ranković morao da interveniše.

Posle odbrojana četrdeset-dva dana samice, oko ponoći u samicu mi je ušao komandir Bosanac s još jednim poručnikom i podoficijom naoružanim strojnicom. Naređeno mi je da pođem sa njima, a poručnik sa podoficijom htjede da me uhvati ispod ruke i povedu, verujući da ne mogu sa slomljenim kolonom da se krećem, ali sam odbio, jer sam treniranjem u samicama već dobro mogao da se krećem. Komandir Bosanac doneo mi je kofer sa nešto stvari, knjiga i cigara. Ne govoreći mi kud me vode, a ni pretpostaviti nisam mogao, izveli su me, u nemoj i hladnoj januarskoj noći, u dvorište i strpali me u crnu MARICU. Poručnik je seo pored mene, podoficir sa strojnicom ispred nas, s koferom. Kada je Marica izašla iz zatvorskog kruga i krenula u meni nepoznatom pravcu, pomislio sam da me vode na streljanje i ta misao počela je da me zaokuplja. Nije me ni malo bilo strah smrti. Naprotiv. Video sam je kao spasenje od dugogodišnjeg poniženja i patnji, ali da me ubiju negde u noći da niko ne zna ni šta je sa mnom bilo — dovodilo me je do bezumlja. Verovatno pogadajući moju uznemirenost, iako sam ćutao, poručnik me je, s tonom šale, upitao:

- Znaš li gde te vodimo?
- Ne znam — odgovorio sam mahinalno.
- Na streljanje...
- Svejedno mi je...

li novim američkim liscama, natovarili u zatvoren kamion i odvezli na nišku železničku stanicu. Utovarili su nas u rezervisani putnički vagon i voz je krenuo prema Beogradu.

Naoružani stražari stajali su na vratima, a s nama u kupeu još dvojica mladih oficira i jedan pukovnik, stariji po godinama. Odmah posle kretanja voza, pukovnik je naredio da nam se razdeli hrana i počeo da nam priča ubedljivo da ne treba ničega i nikoga da se plašimo bez obzira na to što smo visokim kaznama osuđeni. Da mi idemo na izdržavanje kazne gde ćemo imati svoje »samoupravljanje«, prevaspitati se, ponovo vratiti našoj KPJ-e i biti što smo i bili. Bio sam načisto, da više nikada neću biti oficir, niti mogu, ali njegove reči su me odobrovoljile. Ubeden sam i sada, da je i verovao u ono što je govorio i nije imao pojma o onome što se sa osuđenim »ibeovcima« radilo po zatvorima i kako su »prevaspitavani«. Nije nam ni zabranjivano da međusobno razgovaramo, pa sam se tako usput i upoznao s mojim saputnikom, ili sapatnikom, bivšim zastavnikom Milošem Indićem, iz okoline Šapca, pa i drugim. Svi su gotovo bili osuđeni na najviše kazne, a jedan od njih, Sava Stojanović, dva puta je bio suđen na smrt i tri meseca bio pod smrtnom presudom. Videći da ima i gorih i težih slučajeva od moga, donekle sam se pomirio sa sudbinom, tešeći se nesrećom i drugih.

Ova fotografija i sledećih petnaest prikazuju već umorenu decu ili na smrti, iz logora u Sisku. Fotosi su načinjeni zahvaljujući Anti Dumboviću, evidentičaru u logoru, koji je organizovao potajno snimanje više od tri stotine dečjih portreta (danas u posedu Dragolja Lukića). Dumbović je (danas veći pokojni, i neka mu je laka zemlja i duša) pomagao u spasavanju dece iz logora, a i prikupio je niz autentičnih dokumenata i zapisa o stradanju malih logoraša.

- Ne bih rekao, da ti je svejedno?
- Sud me nije osudio na smrt i vi nemate pravo, kao okupatori, da me streljate bez presude...
- Ni reči više! — presekao me je poručnik i dodao. — Ideš na izdržavanje kazne...

U nišku »Tvrđavu« i zatvor stigli smo oko šest časova ujutro. Tu su me predali upravniku zatvora, majoru, čoveku u godinama i sa iznakaženim licem iz vremena rata. Naredio je jednom podoficiru i vojniku da me vode u samicu i, ako samo pokušam da bežim, da me ubiju. Niti sam više mogao bežati niti mi je na pamet padalo. Stavili su me opet u vlažnu i prljavu samicu, jedino sa slamom na podu. Tu sam izdržao do jutra, mržući se bez pokrivača i gladan, ali sam se uzdržao da lupam u vrata i nešto od njih tražim. Osećao sam kako u meni otpor i zlo raste, da postajem veći od zla koje me progoni, ali ne videći kraj zažalio što me usput nisu streljali. Ujutro su mi dali »cikoriju« s parčetom hleba i marmeladom, i naredili da požurim s doručkom. Stražari su čekali dok ne popijem kafu i odveli me u poveću sobu, u kojoj su se nalazila još petorica osuđenika, sve mladih ljudi, mojih godina. Ubrzo su nas po dvojicu poveza-

Na beogradskoj železničkoj stanici čekali smo dugo, da utovare i nove, ali ih nisu stavili zajedno s nama, već u novopriključene vagone. Odatle smo preuzeti od drugih oficira i stražara koji ne samo da nisu hteli sa nama da razgovaraju već su nam zabranili i da međusobno razgovaramo. Gledali smo se nemo, pitajući se kud nas vode, mada smo znali da idemo prema Zagrebu. Oko dvadeset i jedan sat uveče zaustavili smo se na stanici St. Gradiške, gde nas je kapedomska policija dočekala surovim postupkom i sirovim psovkama, gurajući nas iz vagona, jedne preko drugih, i kundacima i nogama, da se što pre popnemo u kamione. U prepunjenom kamionu, vezani liscama po dvojica, pritiskali smo jedni druge, bez prostora da pomerimo u koje su nam se usecale nove srebrnasto sjajne lisice, napravljene najstručnije, što se više zatežu — to više stežu. Četvorica policajaca s naperenim automatima u stojećem stavu bili su sa strane kao obezbeđenje i pevali pesmu o »ubijanju«, koju me je sramota kao čoveka i da pomenem. Pesme o ubijanju i klanju uvek su mi bile strane, a da se i tako nešto peva prvi put sam u životu čuo.

Kamion se zaustavio pred vratima KPD-a St. Gradiška za koji je većina znala i u mraku naslućivala, ali malo je ko bio siguran. Otvaranjem vrata ušli smo u prvi krug kapedomskog »Pakla« u kojem su izdržavali kaznu najlakši osuđenici: ubice, siledžije i lopovi. Pred vratima drugog kruga, gde smo trenutak čekali, bili su ratni zločinci, ustaše i drugi slični njima, što sam kasnije saznao. Pred vratima trećeg kruga, morali smo duže da čekamo. Nisam do tada čitao Danteovu »Božanstvenu komediju«, a da jesam — verovatno bih naslutio ono što se kroz noć čulo i dopiralo iz dugačke poprečne zgrade sa još osvetljenim prozorima. Gromoglasno urlanje, kuknjava, zapomaganje, grmljavina od udaraca i nejasne psovke davale su stravičnu sliku onog što se iza vrata u zgradi događa. Nisam bio načisto da li sve to samo sanjam, haluciniram ili se uistinu događa, sve dok se za trenutak svetla u sobama nisu pogasila i nastala mrtva tišina. Teško mi je da se setim kakve su mi sve košmarne i protivrečne misli i predstave prolazile kroz glavu, ali ni pretpostaviti nisam mogao ono što se tu događalo i što sam potom doživio.

Ulaskom kamiona u treći krug, policajci su nas u tišini i brutalno posturali na zemlju sa stvarima i odmah povelu u sobu gde su nam skidali lisice, pretresali stvari i skidali gole, s najgorom mržnjom i pljuvanjem po nama. Odatle smo dalje išli u berbernicu gde su nas osuđenici, ranije stigli i već »stav revidirali«, brijali i šišali od glave do pete. Pokušao sam da pitam potajno bricu da li je to St. Gradiška, ali mi je odmah odbrusio: »Jezik za zube bando!« Vojni policajac džinovski razvijen i sa izgledom »ljudoždera«, primetio je moje interesovanje, ali nije odmah intervenisao već kad je komandovao da dalje idemo na kupanje, udario me sa strane nogom u stražnjicu i prosiktao kroz zube: »Brže, bando, šta se vučeš ko mrtve kučke rep.« Takav izraz u svom životu nisam čuo i, idući nagonski napred za ostalim, dolazilo mi je da se okrenem, skočim na njega i uhvatim ga za gušu i zadavam. Na vratima kupatila iznenadno ugledam zastavnika Rada Kljajića sa kojim sam bio u sobi u Kragujevcu i na koga je Ranković prvi počeo da viče. Nisam siguran da je on, jer ne samo da ne znam da je u međuvremenu otišao na izdržavanje kazne, već je, pored crnog smrtničkog odela, izobličeno i deformisanog lica da više liči na utvaru i strašilo nego na čoveka. Glava mu natečena, oči krvave i pomućene s modricama, a lice podnadulo od udaraca. Na prsima mu prikachena povećana tabla na kojoj piše krupnim crnim slovima: »Staljinov barjaktar i veliki informbirovski lažov.« Gledam u njega i po njegovom gledanju u mene uveravam se da je on, ali pošto mi on daje očima znak, da mu se ne javljam prolazim pored njega i ulazim u kupatilo. Rade je, po kazni, dežurni kupatila i pušta vodu za kupanje. Prelazim pod tuš blizu njega i tiho ga pitam:

— Rade, je li ovo Gradiška i šta je sa tobom?

— Jeste, ali ne pitaj me ništa više! — odgovara mi, obazirući se, i dodaje. — Sve će nas ovde pobiti. . .

— Ne mogu nas sve pobiti! — kažem mu, ne misleći i s prkosom i gnevom.

— Videćeš! — odgovara mi i beži od mene.

Pole kupanja, s hajkanjem kao da smo stoka ili divlje zveri, teraju nas, po dva u redu, na prvi sprat u novoformiranu sobu 5. Unutra je već osamdesetak do stotinu ljudi. Soba je dupla, s tri reda drvenih boksova sa slamaricama i čebadima. Niko od novopristiglih ne spava, već podeljeni po grupicama sede u boksovima i šapatom poplašeno razgovaraju. Doprmljeni su iz cele Jugoslavije i Jugoslovenske armije: Beograda, Zagreba, Sarajeva, Skoplja, Titograda. Držim se grupe sa kojom sam doveden, ali sam zainteresovan i ko su ostali, i šta misle i govore o prilikama u kojima se nalazimo. Većina me gleda sa čuđenjem i rezervisanošću, pokušavajući da se našale i nasmeju, plašeći se da sam »provokator« i »doušnik«, iako ja i nisam znao da takve stvari i postoje. Ne znam kako je došlo do okupljanja moje grupe oko Milete Perovića i potpukovnika Čamila Brovine, Albanca, ali sam se tako njima priključio. Perović se od većine isticao svojom razvijenom fizičkom pojavom, delovao ozbiljnije i stariji nego što je i ponašao se hrabrije i hladnokrvnije od drugih. Govorio je da se ne treba plašiti, da je on od italijanskih fašista bio suđen na sto godina i na smrt, ali da je sve preživio. Stvari koje je Perović pričao, prvi put sam od živog čoveka čuo, i to me je privuklo da nastojim s njim bolje da se upoznam.

Ujutro kada smo izašli na doručak, ponovo sam video nekoliko osuđenika deformisanih, izubijanih lica i s tablama na kojima su pisale pogrdne i ponižavajuće reči. Posle doručka ili popijene crne cikorijske s malo hleba, komandir-policajac pitao je ko želi da ide na raport kod vojnog islednika. Javili su se odmah trojica iz sarajevske grupe, a mi ostali smo pošli na raspored u vojnu radionicu u kojoj su bivše ustaše do tada radile, praveći vojničke cipele. Sada su nam bili majstori i pod njihovim smo nadzorom imali da radimo. Moj majstor, čiji je imena se ne sećam, bio je suđen na petnaest godina, kao i ja,

ali iako je delovao prosto i primitivno, bilo je u njemu ljudskosti i saosećanja. Dao mi je sedeće radno mesto, da mažem čirišom i lepim određene delove cipela. Perović je dobio da radi na nekoj štanc-mašini blizu mene, i to me je još više približilo njemu. Komunikativniji i s većim životnim iskustvom, Perović se odmah s majstorom sprijateljio i u radionici sreo s ranije došlim osuđenima koje je poznavao. Slušajući njegov razgovor s drugim i pitajući ga ko je tu ko i šta je šta, dobio sam donekle predstavu gde sam dopao i šta me čeka.

Posle završetka rada, koliko se sećam u četiri po podne, kada smo došli u sobu, razvijeni Uroš Kecman i mali-crni Mustafa, koji su bili na raportu kod islednika, idući od jednog do drugog saopštavali su da ćemo imati sobnu konferenciju i ko želi može da prisustvuje. Naravno da se nije moglo ne prisustvovati, jer se nije moglo izaći iz sobe. Ubrzo su došli »samoupravni« komandant centra, osuđenik kao i mi, i politički rukovodilac za »prevaspitavanje« od kojeg sam zapamtio da se zove »Tesla«. Predstavili su se imenima i prezimenima, ali im ja nisam pridavao pažnju, i da su došli da nam pomognu u snalaženju i »prevaspitavanju«, kako bi smo što pre otišli kući i vratili se svom »narodu« i »partiji«. Zatim su predložili da oni misle, da bi za sobnog starešinu najbolje bilo da izaberemo Kecmana Uroša, za političkog rukovodioca malog Mustafu, a zamenika »sobnog« Slavka Čupurdiju, koji su već svoje pogreške uvideli i spremni su da svoj stav »revidiraju« i svoje zablude pred svima se javno odreknu. Uz čutanje svih ostalih, koji su sedeli na svojim krevetima, predlog je smatran prihvaćenim. Konferencija je nastavljena u miru. Mali Mustafa je opširno izneo svoju biografiju, pljujući na svoju trgovačku profesiju i gorko se kajajući što je kao mali čovek hteo da bude veliki. Posle njega nastupio je Kecman, koji je zbog ograničenog rečnika bio kraći, ali ni malo samokritičniji, a zatim Slavko Čupurdija bivši žandar i p.poručnik milicije. Lažući više nego što je i sam mogao verovati pri kraju je pozvao i sve ostale da podu njihovim primerom i prihvate pomoć koja im se pruža. Pošto se posle Čupurdije niko nije javljao za »revidiranje« stava, a bilo je i vreme za večeru, »politički« rukovodilac »Tesla«, uzeo je završnu reč i rekao da niko nikog silom ne tera da »stav revidira« i da je poštenije ne »revidirati«, nego kolektiv i »samoupravne« organe lagati, jer protiv takvih varalica i lažova moraju da preduzimaju najoštrije mere. Da takvi ne samo što u prvom redu štete sebi, već i svim »poštenim« ljudima koji žele da se što pre »prevaspitaju« i vrate se na slobodu svojim porodicama, prijateljima, partiji i narodu.

U vreme bedne večere od vode od krompira, policajac je pozvao sobne rukovodioca na dodatak, što je svih gladnih privuklo pažnju. Lično još uvek glad nisam osećao, ali mi je bilo veoma mučno bez cigara i videći kako sobni rukovodioci puše jednu za drugom bio sam sto-posto ubeđen da su dobili od islednika i da su se prodali za duple porcije i kutije cigara. Kada je večera završena, zaključani smo u sobu i konferencija je nastavljena. Na razgovore i poziv Mustafe, Kecmana i Čupurdije javili su se novi za »revidiranje« iznoseći svoje »grehe« i posipajući se pepelom više od prethodnika. Nisam imao ništa protiv, da ako neko želi da »revidira« i ide kući, ali mi je sve to bilo bedno i ponižavajuće. Slušajući njihovo pričanje u pamet su mi došle Dragicine reči, pitajući se otkud je ona to mogla da zna. U misao mi je došla slika sa tragičnim predosećanjem i sada sam doživljavao da je to ono što sam predosećao. Činilo mi se da je za mene život završen i da više od njega nemam šta da očekujem. Postao sam svestan da su sve moje iluzije, sanjarije i želje zauvek srušene i jedino što mi ostaje jeste da budem i ostanem čovek, a ako to ne mogu — da umrem kao čovek. Nisam u to vreme znao ni shvatao da je čovek najmanje cenjen kao čovek, već jedino zbog dodataka, kao što je vlast, bogatstvo, položaj u društvu ili titule i zvanja. Biti čovek doživio sam kao nešto više od svega, smatrajući to vrednijim od svih drugih dodataka i postavljajući to sebi kao jedini smisao i svrhu života.

Niti imam nameru niti je moguće u kratkom i uopštenom pričanju opisati i dočarati najbleđu sliku onoga što se događalo. Prvih večeri kod nas u sobi nije bilo još obračuna i tuče, ali bezumno urlanje, skandiranje i vika: »Udri bandu, udri bandu! Ubi bandu! Dole informbirovski izdajnici!« i slične parole, posle kojih bi se čula grmljavina udaraca i kuknjava i zapomaganje žrtava iz drugih soba, odjekivala je stravično u noći i ledila svima krv u žilama. Koliko se sećam, treće večere pozvani smo svi u centralnu salu na »kulturnu priredbu«, ali samo što smo ušli na pozornicu je s besnim guranjem i tučom izveden zagrebački student prava Peroš Veljko, koga sam dobro zapamtio, i još jedan stariji po godinama i, po svemu sudeći, viši oficir. Razbešnjeni poput divljih zveri, »Tesla« i još trojica nemilosrdno su ih tukli pesnicama, nogama i kraćim drvenim palicama. Gazili su ih nogama na pozornici i tukli palicama po glavi sve dok ih krv nije oblila i oni izgubili svest. Zatim su ih drugi, koji su bili u blizini pozornice, pokupili i odneli u sobu, uz opšte

urlanje i skandiranja »partiji i narodu«, pa i onih koji su bili izubijanih lica i s tablama sa najpogrdnijim napisima da su »dubrad« i »govna«. Konferencija je produžena kratkim govorom komandanta centra, koliko se sećam zvao se Đ. Milićević, bivši major, inteligentne spoljašnjosti, koji nam je, pored predstavljajna, rekao da je on u Sovjetskom Savezu bio na školovanju i da

Optužbom Perovića da »šuruje« sa ustašama, započeli su napadima i na nas. Počeli su da nas tretiraju i maltretiraju kao one koje su »bojkotovali« zbog lažnog iznošenja stava. Videći da se tu jedino može ostati čovek ako se u borbi pogine, a do života mi i tako nije bilo, odlučio sam se na stvaranje zavere u kojoj ćemo časno kao ljudi izginuti. Zamisao ili

je tamo veća beda i siromaštvo nego što mi i zamisliti možemo. Savetovao nam je da stav »revidiramo« radi svog dobra, a ko neće i ne mora samo da ne laže. Završnu reč je imao »Tesla«, koji je govorio o zatvorskoj-osuđeničkoj »samoupravi«, da sami sobom upravljaju, kujemo sebi sreću i što pre izidemo na slobodu. »Samouprava«, za koju sam, usput, prvi put čuo od pukovnika, sada mi je bila i praktično i teorijski jasna.

Gladni, preplašeni i bez cigareta, većina u sobi prijavljivala se na raport kod islednika koji je bio oficir KOS-a u XXI srpskoj diviziji u Nišu, kojeg sam poznavao samo iz viđenja, kao i on mene. Od njega su se vraćali ohrabreni, dobijali cigare i žurili da »revidiraju« stav. Iako sam se lično pomalo osećao krivim što sam kao oficir pokušao bekstvo i nisam hrabro dočekao hapšenje, ni na pamet mi nije padalo da stav »revidiram« i idem kod islednika. Proces prosejavanja na »rešetima«, kroz koji su prošli i krupniji slučajevi istrage, i iznošenje pred kolektivom (»čoporom«) šta se razgovaralo u vezi s RIB-om sa bliskim saradnicima, prijateljima, kao i najbližom rodbinom od matere i oca, do žene, dece, sestara i braće. Zarazu koja se nevidljivo širila trebalo je ne samo zaustaviti već hirurškim zahvatom operisati, makar bolesnici i pomrli. Pošto je prividno većina samo na rečima »revidirala« i ostalo nas desetak—dvanaest na čelu s M. Perovićem, počeo je obračun sa lažnim »revidircima«, a pored njih i s nama. Sigurno po naredenju islednika, koji je po dosijeu znao da istragu nisu raščistili, izvodili su ih već pokolebane i osramočene pred sobnu konferenciju, psovali, pljuvali, čupali brkove, premlačivali i na kraju prišivali im na grudni table sa ponižavajućim napisima: informbirovski lažovi, dvoličnjaci, kukavice, govna i terali u bojkot sa nama. Kako smo ih mi rado u društvo primali, počeli su da viču i na nas i da nam prete, ali još se nisu usuđivali da nas otvoreno napadnu i izazovu tuču. Mali Mustafa, koji je Perovića iz dna duše mrzio, prema meni se odnosio korektno i savetovao mi da stav »revidiram«, sprečavajući »žandara« Čupurdiju, koji me divljački mrzio, da me ruži i psuje zbog slomljenog kolena. Slično Mustafi, prema meni se odnosio i »sobni« Kecman, pretpostavljam uz blagonaklonost islednika, jer do tada niti sam ja njih poznavao niti oni mene.

plan da preko noći, u vreme spavanja, podavimo glavne batinaše i »poštene revidirce«, kakvim sam smatrao najviše petoricu, a ujutro, kada policajci dođu da otvore vrata, skočimo na njih, razoružamo ih i pobijemo, bila je lako ostvarljiva. Ali, tu se i krug zatvarao i bio sam svestan da se iz trećeg kruga, opkoljeni kriminalcima i ratnim zločincima, kao gori i opasniji od njih, ne možemo spasti čak i kada bi nam oni pomogli, već jedino da u borbi kao ljudi izginemo. Svoju zamisao sam prvo izneo M. Peroviću, koji mi je odgovori, misleći se:

- Maksim Gorki nas je učio da volimo ljude. . .
- Kako da ih volimo, kada oni nas mrze! — odgovorio sam mu o već promišljenoj stvari.
- Nisu oni krivi. . . Naterali su ih.
- Što ne nateraju nas, tebe i mene?
- Nateraću i nas — kaže Perović, misleći se. — Svi ćemo na kraju »revidirati«. . . Za tebe je najbolje da to što pre učiniš, jer s nogom ne možeš dugo izdržati.

Perović me je uvredio što mi je pomenuo koleno, jer iako je u svemu u pravu — u tome nije. Istina je da mi koleno smeta, ali da se borim i umrem — nema šta da mi smeta. Njemu se ne umire, veruje kao i drugi da će nam doći neki spas. Ja, lično, u to ne verujem i mislim jedino da kada bi izginulo nas desetak—dvadesetak, to bi moralo zaustaviti zločinačke metode »prevaspitanja«. Ovdje svi možemo da postanemo samo lažovi, ubice i neljudi bez savesti, a takvi ne trebaju nijednom društvu. Razgovaram potajno i nasamo sa Miličkom Nikolićem, studentom tehničkog fakulteta iz okoline Valjeva, Savom Stojanovićem, bivšim poručnikom, koji je bio tri meseca pod smrtnom presudom, Dragoslavom Markovićem, suđenim na osamnaest godina, Vasom, kapetanom iz Crne Gore, prvoborcem, s desetak ranjavanja, Vladom Simićem, p. poručnikom avijacije iz Beograda, (koliko znam, sada živi u Holandiji), ali svako ima svoj izgovor i nikome se ne ide u sigurnu smrt. Povlačim se u sebe, svestan da sâm ne mogu ništa učiniti, a svakovečernja tuča i maltretiranje se nastavlja. Perović svima nama mladim savetuje da stav »revidiramo«, ali za sebe o tome ne govori. Njega sobno rukodstvo i strašno mrzi, najviše mali Mustafa, a meni i da-

lje savetuje da ne budem »idealista« i Čupurdiju sprečava da me psuje i maltretira. Mustafa otvoreno pred svima kaže da sam ja »idealista« i da on ceni i poštuje moje osećanje i mišljenje. Ostao mi je do danas zagonetan taj mali crni »davo«, iako sam mnogo kasnije došao do pretpostavke da je to činio po uputstvu islednika za kojeg sam ja, više po pričanju drugih, verovao da je iz XXI srpske divizije nego što sam lično bio siguran u to i poznavao ga.

Neočekivano, raportom kod islednika, uveče je Dragoslav Marković izašao pred »kolektiv« i, kao svi pre njega, s kajanjem »revidirao« stav. I pored velike vike (»Ua, banda, ua, banda! Dole lažovi i dvoličnjaci!), na predlog »sobnog« Kecmana bio je bez batina primljen u kolektiv. Sutradan uveče isto je to učinio i Vlada Simić, a za njim i Sava Stojanović. Obojica su bili primljeni u kolektiv, dok su druge izbacivali »bojkotovali«. Ne znajući i ne pomiljšajući na to da me je neki od njih prijavio i videći da su njih primili, čije su kazne bile veće od moje, odlučio sam, pošto su me ranije i zvali, da i ja stav »revidiram«. Iako sam ogorčen postupcima u zatvoru, sada RIB u potpunosti opravdavao, odlučio sam se da je se kruto ne držim, a nikako drugo rešenje nisam ni imao. Sebi sam postavio da ni za koga ne dajem izjave sa kim sam razgovarao, ne tučem i teram druge da »revidiraju«, rečju, da budem neutralan u svemu i izdržavam svoju kaznu, a drugi neka rade kako hoće. Ako me takvog prihvataju, u redu, ako ne — »bojkot« i tako imam. Kažem to Peroviću, koji mi odmah taj savet i daje, Milinku Nikoliću i Vasi Crnogorc, koji još nisu bili pokušali da stav »revidiraju«. Obojica mi isto savetuju i donosim konačnu odluku, ali ne idem ni kod islednika niti o tome govorim Mustafi i sobnom Kecmanu sve dok nije počela konferencija. Javim se ispod krnjeveta u čošku, gde smo mi »ne-revidirci« i bojkotovani izolovani, i kažem da sam odlučio da stav »revidiram«.

Namršteno, »sobni« Kecman mi kaže da izađem da me čuju, mali Mutafa gleda me potcenjivački, a »žandar« Čupurdija dobacuje mi pogrdnim imenom da baš mene i čekaju. Odmah predosećam šta mi se sprema i u misao mi dolazi da odustanem, ali hoću da im pokažem da ih se ne plašim. Izlazim na scenu. Publika poredana po bokovima razumela je znak i gromoglasno skandira: »Ua banda! Dole Staljinove sluge! Dole informbirovska đubrad!« — viču raznoraznim glasovima, slično lavežu pasa, koga je opisao Gogolj u *Mrtvim dušama*. Počinjem svojim biografskim podacima, glumeći pred samim sobom, hrabrog i samouverenog, a očekujući kada će mi se »rulja« sručiti na glavu. Stižem do izlaska RIB-a, i na moje reči da se s njom nisam složio, nastane urnebesno urlanje, gnevne psovke najdivljačnije mržnje i skakanje na mene. Padam na pod ispod njih savivši se u klupče, štiteći nagonski rukama glavu i lice. Drugi skaču na njih, nastaje opšta tuča i guranje, ko će pre i više da me udari da bi dokazao da je »pošten revidirac« i da se s »neprijateljom zakrvio«. Koliko je sve to trajalo ne znam, ali kada su me po naredjenju »sobnog« Kecmana ostavili, nisam osećao nikakav bol od udaraca niti je bilo krvi. Ustao sam hrabrije nego kada sam polazio na scenu i gnevno dobacio Kecmanu da više neću da »revidiram«. Odgovorio mi je ljutito, da me niko nije ni zvao, a ja se uz opštu viku vratio u boks. Čupurdija, s bivšim kapetanom Gačićem, Dragoslavom Markovićem i još nekim, došli su odmah da mi stave tablu »bojkotovanog«. Tablu s natpisom »Staljinovo pseto i Červenkovljev sledbenik« prihvatio sam cinično kao odlikovanje, čudeći se Markoviću da se za tako kratko vreme promenio i psujući mu u sebi majku, jer je on pokušao da pobege kod Červenkova a ne ja. Svoje je stavio meni. Da me je on prvi prijavio isledniku za predlaganje »zavere« saznao sam mnogo kasnije od Nikolića, prilikom odlaska s Golg otoka.

Perović, Vasa i Nikolić, koji su jedini ostali još ne pokušavajući da revidiraju stav, prihvatili su me bez rezerve i s poverenjem. Ostali bojkotovani, njih sedam-osam od kojih trojica stariji bivši jugoslovenski oficiri, koji su vreme rata proveli u nemačkom zarobljeništvu i posle oslobodenja aktivirali se, plaše se i imaju poverenje samo jedan u drugog. Ono što sam očekivao: sada me više maltretiraju, terajući me da s bojkotovanim nosim kible, ribam hodnik i radim sve prljave poslove. Veruju da su mi zadali glavni udarac i da me sada mogu lakše prisiliti na pokornost i poniziti. Kažem Peroviću i Nikoliću da su za mene gori gadovi koji su došli u zatvor i stav »revidirali« od ljudi koji na slobodi čute. Kad si već ušao u zatvor, onda budi čovek, a ne da gledaš preko tuđih leđa da se spaseš. Bezvoljno se slažu sa mnom i odgovaraju mi da su sve to dobri ljudi, ali ih okolnosti čine kukavicama i slabićima. Sramota me je i da im kažem sve što mislim, jer sam i sa njih pokušao da stav »revidiram« i nekako da se na pošten i čovečanski način spasem zla koje smatram gorim od smrti koje se ne plašim. Oni su najkriviji, jer bez njihovog pristanka ništa nam ne bi mogli ni policajci ni islednici, a sve nas ne bi smeli i mogli pobiti.

Večernja tuča, jahanje jedan drugog, teranje pod krevete da se traži »Amerika«, hvatanja pojedinaca za noge, ruke, s podizanjem uvis i udaranjem o patos, pretvara se u izivljavanje i zabavu Čupurdije, Kecmana i manjeg broja drugih. Zloban na bivše jugoslovenske oficire u »bojkotu« i na mene, naređuje dvojici bivših potpukovnika da se skinu goli i boksuju, pa ko koga nadboksuje da mu stavi glavu u kibli s fekalijama. Meni naređuje da im budem sudija i da se kasnije boksujem s pobednikom. Oni se nećkaju, ali iz ubrzo zgrabe, svuku im odelo s košuljama i gurnu jednog na drugog. Počinju uistinu da se boksuju, što nisam očekivao i čekam napetih živaca, šta će me snaći, jer da im sudim neću. Obojica su omanjeg rasta i slabi kao komarci od zatvorske gladi i bezvoljno i bez snage guraju se i čuškaju. Smeju se gotovo svi grohotom, a »žandar« Čupurdija obraća mi se zakravljenih očiju, spreman da me rukama uhvati za gušu i zadavi:

— Zašto ti »Dabo« ne sudiš za nepravilne udarce?
— Sudi im ti, a ja neću ovde nikom da sudim!

Udarcom pesnice u vilicu, koju sam nesvesno pokušao rukama da zadržim, povio me je, ali sam se dočekao na druge i nisam pao. Uhvatio sam se rukom za vilicu, osećajući tupi utrnuli bol i sluzavu, zgrušanu krv na usta. Stavio sam ruku u ust i iz njih izvadio dva potpuno zdrava zuba. Mogao je da mi ih izbije i više, jer se od skorbuta svi ljuljaju i klate, da ih prstima sve mogu počupati iako su zdravi. Čupurdija me ostavlja s »gadenjem«, a »pozorište« se i dalje nastavlja. Prilazim Peroviću, koji sedi kraj vrata u čošku, i kažem mu da ću se javiti na raport kod islednika i ispričati mu šta se sve ovde radi. Ne verujem da je on bilo kome, pa ni Čupurdiji, dao pravo da druge zajebava, muči i tuče. Da su ljudi, oni ne bi to činili, čak i da im je to pravo dato. Perović mi odobrava, kimajući glavom, neki mi dobacuju da ću dobiti od islednika i više batina, a neki ćutke posmatraju. Urlanje, tuča, ječanje i jauci dopiru i iz drugih soba. Na batinjanje sam navikao i više volim da mene tuku nego da gledam i slušam šta rade s drugi. Policajac gasi svetlo i boksmec između potpukovnika završava se nerešeno. Sutra će se uveče nastaviti, dobacuje pasjim režećim glasom, u mraku, Slavko Čupurdija. Mislim se u mraku: gde je tim bivšim jugoslovenskim oficirima, školovanim i obrazovanim, oficirsko dostojanstvo i čast, kada pristaju na svako poniženje, da bi spasli goli život, makar im stavljali i glavu u govna.

Sutradan uveče javim se »sobnom« Kecmanu da me upiše za raport kod islednika. Gleda me ispitivački s pomalo mržnje, ali me u knjigu raporta upisuje. To mi je prvi raport i veruje da idem kod islednika da bih počeo da »rasčišćavam« svoje stvri, iako je sigurno čuo da idem da se žalim. Perović ujutro odlazi na posao, a mene posle ribanja hodnika hladnom vodom na mrazu i vetru, Kecman na kraju zove da pođem za njim. Sve sam već smislio šta ću da kaže isledniku i gnevne misli same me nose. Ulazim na vrata za Kecmanom i ne zatvarajući ih za sobom niti predstavljajući se ko sam (osudenik N. N., izdajnik partije i naroda!), obraćam se izbezumljeno isledniku:

— Zna li vi šta se ovde sve po sobama i zgradi radi? Živimo li mi u vreme Nerona kada su se gladijatori na pozornicama međusobno ubijali i hrišćani bacani u čeljusti lavovima!?

— Napolje, napolje! — skoči islednik uplašeno sa stolice, mada me je već Kecman uhvatio za prsa i gušu, i krvnički me gura napolje.

— Bolje je i časnije da nas, kao okupatori, stavite uza zid i sve postreljate! — dobacujem mu dok me Kecman gura na vrata, udarajući me i nogama i rukama.

Uveče sam tek prave batine s Perovićem dobio, ali ko je više — ne znam. Ja zbog islednika, a on zato što su verovali da me on na to navratio, mada sam se ja na to sam odlučio. Te večeri, svi drugi izolovani i bojkotovani ostali su po strani, a prema nama primenjeni svi metodi tuče i mučenja, do tada izmišljeni. Koliko smo batina dobili (udarani o pod, davljeni i gaženi nogama, da bi nas na kraju zasuli mokraćom i izmetom iz kible), teško je i nemoguće opisati. Pravo je čudo da su mi samo mali prst leve ruke iščabili a lomljenu ruku s kolenom nisu ponovo slomili. Perović, plućni bolesnik, gušio se od izbacivanja krvi, ali tome niko važnost nije pridavao. Krvave od izubijanih lica, prijave i mokre od izmeta i polumrtve, stavili su nas na krevet u čošak sobe, ogradili sa svih strana čebadima i stavili veliku tablu sa natpisom »JAZBINA«. Zdravih pluća, nedostatak vazduha pod čebadima nije mi mnogo škodio, ali, dok je svetlo ugašeno, Perović je počeo strahovito da kašlje i izbacuje krv. Gušeci se bez vazduha, molio me je da mu donesem malo vode iz kante, koja je bila na stolu u neposrednoj blizini »Sobnog« Kecmana, Čupurdije i Mustafe. Ne razmišljajući da li su budni ili su se samo pritajili, ustao sam i doneo kroz mrak sve što je bilo u kanti s lončetom. Svukao sam čebe sa prednje strane, da bih koliko to-

liko u mraku »Jazbine« video i vazduh mu propustio. Uхватivši vazduha i zagasivši žeđ, Perović se povratio i rekao mi šapatom:

— Ti si, Mališa, najhrabriji čovek koga sam u životu upoznao. . .

— Ja sam smrt pregoreo i više me je nije strah — odgovorim mu, ne misleći i ne pridajući tome važnost. — Bolje je biti mrtav. . .

— Pobiće nas, Mališa, uveren sam u to. . .

— Ne mogu nas pobiti! — odgovaram gnevno, osećajući u sebi neku do tada nepoznatu energiju. — I u smrti ćemo ostati besmrtni, jer, kako kaže Đ. Jakšić, za našu propast svet će da zna. . .

— Mogu, mogu još kako lako, Mališa. . .

— Nas mogu, ali čoveka ne mogu. . .

Izolovani smo od svih pod čebetom, i kada dođemo popodne sa posla ne smemo otud da glavu pomolimo, dok nas ne prozovu za večeru, kibli ili ribanje. Večernje konferencije, »revidiranja«, bojkotovanje, urlanje i tuče, čujemo jedino ispod čebadi. Na poslu, ipak potajno doznam sve što se događa, ne samo u sobi, već u celoj zgradi. Podoficir i ruski tenkista Vlasta, ne sećam mu se prezimena ni mesta iz Srbije, koji je »revidirao« stav i radio u tehničkoj radionici, kopao je podzemni kanal ispod zida da pobege, ali su ga otkrili i ubili. Došlo je i do javne tuče između naših »revidiraca« i nekih majstora, bivših ustaša. Većina naših jurila ih je po otvorenom dvorištu našeg kruga, da su jedva uspeli da živu glavu spasu. Moj i Perovića majstor, dobar je i

Znam mnoge slučajeve da su pojedini priznavali što ni u snu nisu sanjali. Jedan je priznao, da je kao dečak »jebo kozu«, drugi pričao o majci kao »najvećoj kurvi«, treći da je u vreme rata bio nemački »špijun« u Parizu, posle čega je sekirom sebi glavu raspolutio, ali na sreću mozak nije povredio. Ne verujem da će njih galama i tuča poplašiti, mada je to u početku strašnije od batina. Ne čekam dugo da se uverim. Treći ili četvrti dan, čujem od Rada da su stigli i da će ih popodne voditi iz sobe u sobu. Ne verujem da će oni po živu glavu prihvatiti da ih vode iz sobe u sobu i da ih svako psuje, pljuje i, verovatno, neki od bezumnika i napadne da ih tuče. Pitam Perovića šta o tome misli, ali mi on kaže ukratko: videćeš. Jedva sam dočekao da dočemo u zgradu i uverim se. Uz gromoglasno urlanje, dobacivanje, vredanje, psovanje i pljuvanje, proveli su ih pokorno kroz sve sobe, pognutih glava i bez najmanjeg pokušaja otpora. Bio sam razočaran kao nikada pre, ali opravdanja se lako uvek nađu a novi događaji potiskuju u zaborav stare.

Tih večeri u razularenim, divljim večernjim tučama ubijen je Andrija Doboš, stari komunista i sekretar PK Vojvodine, sa još dvojicom ili trojicom, a čuo sam da ih je i desetak pobijeno, mada u to ni sada ne verujem. Doboša lično nisam poznavao niti s njim u dodir dolazio, s obzirom da sam stalno bio u izolaciji i bojkotu, kao i on, ali sam ga često vidao s velikom tablom na grudima i izubijanog, oteklog lica. Za ubistva sam čuo sutradan od Rada, kao i da je upravnik, ne sećam se, posigurno, imena i prezimena, odmah kaznio ubice samicama i rekao da će ići na

žali nas, donosi nam krijući hleba i cigara. Seljak je iz okoline Babine Grede i po njemu se vidi da je čovek siromah, koga su nasilno u ustaše mobilisali. Od Rada Kljajića, koji sa mnom potajno održava veze, iako su ga već davno primili u »revidirce«, saznajem da na izdržavanje kazne u KPD St. Gradiška dolaze general Kaća Petričević i bivši heroji NOR-a i revolucije, pukovnici Vladimir Dapčević i Momčilo Đurić. Ne pitam ga otkuda zna, jer mi to ne sme ni reći, i tek uveče pod čebetom kažem Peroviću:

— Čuo sam da dolaze. . . Biće nas više, jer ni oni, sigurno, neće revidirati stav. Oni su svi borci sa Igmana, Sutjeske i nisu bilo ko. . .

— Ovde bi i Marks i Lenjin »revidirali« — kaže Perović sa gorkom ironijom. — Dosta će im biti samo da vide kako se ovde batine dobijaju. . .

sud. Za dva-tri dana došla je komisija Vrhovnog vojnog suda, koliko se sećam na čelu s predsednikom Jakovom Blaževićem. Sazvan je u dvorištu zgrade zbor svih osuđenih, bez obzira na izolaciju ili bojkot. U svom kratkom i oštrm govoru, predsednik Suda, ili predstavnik komisije, rekao je da u Jugoslaviji postoje ustav, zakoni i sudovi, i da niko od osuđenika nema pravo da sudi drugim. Da će oni koji su zločin počinili biti ponovo izvedeni na sud i strogo kažnjeni. Naredio je odmah da svi poskidamo i pobacamo table koje smo na grudima nosili, da se ukine izolacija, bojkot i svako maltretiranje jednih osuđenika od strane drugih, da se jedino svi moramo pridržavati kućnog (zatvorskog) reda i izvršavati naredjenja službenih lica. Odahnuo sam u duši, ali mi je neki Jovan Maslovarić, bivši kapetan, šapnuo na uvo »Zmaj« Jovinu pesmu za decu: »Govorio patak u dolini mira. . .«

Kasnije transportovanje na Sveti Grgur nije bilo manje surovije, pa ipak, u neku ruku, bilo mi je snošljivije od stalnog

mraka i zagušljivosti pod čebadima u »Jazbini«. M. Perović je ranije odveden u »Petrovu rupu«, s drugim, starijim i poznatijim, a koliko sam kasnije od njega čuo ništa kod njih nije bilo gore nego na ostrvu Sv. Grgur. Dočekom u Bakru, oko jedanaest sati noću, mlaćeni smo nemilosrdno palicama i motkama, preko mosta, do palube »Punata«, odakle smo, vezani po dvojičica liscicama, bačeni ili gurnuti u duboku utrobu broda. Bio sam vezan s nekim Petrom Subićem, omanjim i zdepastim, koliko se sećam iz Srem. Mitrovice, ali ga po izlasku nikada nisam sreo. Kako su nas gurnuli, ja sam posrnuo i pao potruške po palubi, a on u utrobu obešen za moju ruku. Povukao me je svojom težinom i pali smo dole na druge, tako da nijedan nismo slomili ni ruku, nogu, niti razbili glave. Jeka, kukanje i zapomaganje onih koji su prilikom pada slomili ili iščauili ruke, noge, razbili glavu i lice nikoga nije interesovala ni sprečavala policiju sa broda da nas tuče specijalno spremljenim dugaćkim motkama odozgo, samo ako bismo se pojavili na otvoru da uzmemo vazduha. Vožnja morem svakom se činila večnost, ali smo ujutro stigli na još bolje priređen doček. U brod su upali ranije poslani »revidirci«, među kojima i Dobošove ubice, i dok su nam policajci skidali lisice i puštali nas da izlazimo iz broda, oni bi nas po redu prihvatili i svakog divljački premlatili. Izuzetak su bili samo njihovi doušnici i potajni saradnici. Ošamućene već tučom na obali, nas je dočekivao polukilometarski stroj prevaspitanih civila i studenata s Golog otoka. Pored zasipanja kantama fekalija, suvišno je da nabrajam čime su nas sve udarali, jer mnogima su visile uši poput krvavih krpa, a svakom otekla glava velika kao u mačka i bez rupa na očima, da jedan drugog nedelju dana nismo mogli prepoznati.

Kecman i Čupurdija oduzeli su mi cipele i moram bos da radim u kamenolomu. Tovare mi na veći tragač i više kamenja nego što mogu da podignem, i odbijam da nosim. Uz šamaranje i udarce, obore me na zemlju i stave kamenje na mene. To mi je mnogo lakše nego da me guraju bosog po kamenju i ležim pritajeno dišući. Zdrava pluća i srce spasavaju me od kamenja da me ne zadavi. Niko me i ne pita hoću li stav da »revidiram«, niti se ja nekom obračam. Izolovan sam od svih i ne govorim ni s kim ništa, pa ni s novobojkotovanim sa kojim posle dvanaestodnevnog rada u kamenolomu, uveče, za vreme konferencije, stojim pognute glave nad kiblama u čošku i nastavljam dežuranje do dva sata noću. Noge su mi iskrvavljene kamenjem, natekle i odebljale poput trupaca od distrofije; dobo sam dizenteriju s krvavim prolivom, da mi ni sada nije jasno, a doktore nikada se nisam setio da pitam, odakle je iz mene tekla krv i voda kada sam stalno bio i gladan i žedan, i poslednja mi je želja bila da ne umrem i ne ubiju me gladnog i žednog. Obnevido sam i od kokošjeg slepila, ali sam još uvek svestan da znam šta se sa mnom događa i kuda idem i šta radim. Uveče, u vreme večere, dok sedim na tucaniku s praznom porcijom u rukama, kroz prvi mračak mi prilazi moj u početku veliki prijatelj Vlada Simić. Stav je »pošteno revidirao«, a da nije ne bi ni smeo prići da sa mnom razgovara, i sada je vodnik radnog voda u sobi.

Vlada me prvo pita, kako sam, a pošto mu odgovorim, kaže mi, s pomalo ljutnje, da sam kriv sam sebi i prelazi na ubedivanje da stav revidiram. Kaže mi da me mogu ubiti ako to ne učinim, a ako me i ne ubiju — umreću iscrpljen radom, gladu i žeđu, a sve je to ludo i uzaludno, jer jedan čovek ne predstavlja ništa. Nadi hrabrosti, kaže mi, i jednom »prelomi«, a kada čovek »prelomi« — onda mu je lakše i sve ide lako. Eto, Nikolić je postao vodnik, Marković, ja, a svi smo u početku bili najveća »banda«. Nikome nije stalo da tebe ubije nego da te »prevaspita«, i ideš na slobodu, jer te takvog ne mogu ni pustiti zbog tebe samog. Vlada je racionalan i ubedljiv, mada je i meni samom jasna tajna reći »prelomiti«. Odreći se dotadašnjeg shvatanja i poimanja moralnih normi i pojmova: o dobru i zlu, o pravdi i nepravdi, istini i laži, čoveku i nečoveku, prijateljstvu, ljubavi. Uzeti sve sada naopako, jer sve je relativno i u zavisnosti od nas, kako ga razumemo i shvatamo. Zlo možemo uzeti i kao dobro, nepravdu kao pravdu, istinu kao laž, ljubav kao mržnju. Odreći se samog sebe kao čoveka, što je većina učinila, a znam da ih je malo i da svi samo lažu i sebe i druge. Vlada me ostavlja, jer je već desetak minuta sa mnom razgovarao i mogu neki da pomisle da »šuruje« s »bandom«, mada ne bih rekao da se plaši.

Razmišljaj racionalno o svemu, koliko čovek u takvom stanju može razumno da misli i odlučujem se da »prelomim«, pa kako svi tako i ja. Šta mi vredi što ću biti mrtav čovek, jer ako ne »revidiram« i »ne prelomim«, čak i da me ne ubiju, umreću od mučenja, gladi, žeđi i bolesti. Ni lekar ne sme i neće da me leči. Jutros, na lekarskoj, rekao mi je da sam zdrav i napisao »B. O.«, a ja se jedva krećem i kada sednem ili čučim u VC ne mogu da se dignem, dok se ne načetvoronožim i dignem nekako rukama. Razmišljaj o svemu do sitnica, pognut sa ostalim bojkoto-

vanim nad, kiblom, dok se u sobi konferencija održava i neki izlaze i »revidiraju« stav. Odlučan sam da učinim što mi je Vlada savetovao, samo da me prozovu i krivo mi je što mu nisam rekao da sam spreman odmah. Nešto mi, ipak, došaptava ako učinim što sam naučio, da se nikada više neću osećati čovekom, ali to me ne plaši. Zakasnio sam da se prijavim na raport kod islednika, ali otići ću, posle ustajanja, odmah kod »sobnog« Keman, kazati mu da sam se odlučio da »revidiram« i tražiti da me upiše ako hoće i može. Reći ću isledniku sve a svakog kao što su i oni za mene rekli i napisali, jer im to više ne može ništa nauditi.

Jedva se održim na nogama dok ne završim dežurstvo nad kiblom. Nisam od razmišljanja zaspao kao prošle več i udario glavom od kiblu, a za malo da i glavu nisam turio. Idem ošamućen na spavañje i zavlaci se u boks ne slušajući dežurnog, koji nešto više na jednog od bojkotovane »bande«. Svoje sam odežurao, a sutra naveče ćemo videti. Ne znam da sam zaspao, a znam da sanjam nemoguć san, stvarniji od stvarnosti. Ružičasta svetlost me osvetljava i vidim u mraku da jedem govna. Okrugla su i duga slična kobasicama ali su govna i smradna. Smrad mi zastane u grlu, davi me mnogo gore od smradne kible, a ne mogu da povratim i probudim se. Poslednjom snagom bacim rukom govna i probudim se mokar od znoja. Usta su mi puna smrada, možda od kible, možda od sna. To je što sam odlučio da »prelomim« i »revidiram«, dolazi mi odmah misao jasna kao dan. Ne, ne, ponavljam svesno u sebi, da jedem govna ja neću, a kome se jede — njegova stvar. Nikada nisam imao ništa protiv da i govna jedu oni kojima se to sviđa i mogu, samo da mene ne teraju. Neka me i ubiju, ali da jedem govna ne mogu me naterati. Samo, ako dođe ponovo Vlada da me ubeduje, ispričaću mu šta sam sanjao, pa neka prijavi sobnom, isledniku i kome hoće. Neka me zbog toga i na mrtvo premlate, al' ja to nisam izmislio i ne lažem, već sam uistinu sanjao.

Produžio sam u bojkotu dok nisam dobio upalu pluća i bez svesti iz kreveta nisam mogao da se dignem. Odneli su me u bolnicu i šta je sve sa mnom bilo ne znam, ali dok sam se povratio i spala mi temperatura pozvao me je islednik. Odveo me je sobni Kecman, ne progovorivši sa mnom ni reči. Ušao sam unutra, Kecman je ostao pred vratima, uveren da me zove zbog sna koji sam sanjao i Vladi ispričao. Raportirao sam mu oborenog pogleda ne pitajući se ko je drugi sa nji za stolom, iako me je radoznalo i ispitivački pogledao:

- Jesi li Todoroviću ozdravio? — pita me islednik.
- Malo sam ozdravio... — kažem s neprijatnošću, pomalo zapinjući.
- A ti nikada ne bi došao kod mene. ?
- Nemam zašto. . .
- Kako drugi imaju?
- Oni imaju, ja nemam. . .
- Jesi li dobio mnogo batina u zatvoru? — obraća mi se nepoznati, gledajući me ispitivački.
- Dobio sam, nemam ni kose na glavi! — kažem mu, ne misleći, da ne misli da se plašim da kažem.
- A znaš li ko te je prvo istukao?
- Jedan pukovnik KNOJ-a. . .
- Da li bi ga poznao?
- Ne bih.
- Ja sam to bio. . .

Bio je to Ante Rašteggorac. Nisam gledao u njega niti mogao da pročitam izraz na njegovom licu, ali sam u njegovom glasu osetio kajanje. U kraćem razgovoru, obećao mi je što mu nisam ni tražio, da me više niko neće terati da stav »revidiram«, a ako hoću da kaznu izdržavam do kraja i ostavim kosti u zatvoru, da je to moja lična stvar. Od tada sam stavljen u »odložene«, one koji po hijerarhijskim lestvicama »prevaspitanja« nisu smatrani ni »neprijateljima« ni »prijateljima«. Ali, i pored toga što u »Bojkotu« nisam bio »članovi kolektiva« i »pošteni revidirci« na meni su i dalje svoju »prevaspitanost« rado dokazivali. Nešto mi je, ipak, bilo lakše, mada sam i dalje radio u kamenolomu a u slobodno vreme ostale poslove koje su radili »bojkotovani« i odloženi. Povukao sam se u sebe, ne interesujući se ni ko je islednik ni upravnik, i razgovarajući samo sa određenim pojedincima. Vreme je prolazilo, jedne su primali u »kolektiv«, druge izbacivali; retki su odlazili kući, mnogi novi dolazili, najvećem broju smanjivane su kazne, ali ja sam bio uvek na istom U Bileću su svi, osim retkih pojedinaca, dobijali pisma, primali pakete i posete pa i Vlada Dapčević i Mileta Perović, ali ja nisam dobijao ništa. Bio sam uveren da su me se moji odrekli, i kada sam pušten s Golog otoka, nisam ni rodenoj materi verovao da su mi stalno slali pakete i dolazili, sve dok mi u slučajnom susretu trgovac Lolić nije rekao da mi je celo vreme pakete pakovao. Tada sam poverovao i sestri Bosi koja mi se zaklinjale da je dolazila u Bileće kada i sestra Vlade Dapčevića, ali joj po setu nisu odobrili.

Kratka priča ostala bi nedorečena ako vam ne bih ispričao i poslednji »bojkot« pre izlaska sa Golog otoka, za koji ne znam ni koliko je trajao, iako neki naši novinari i pisci, u ime istine, tvrde da bojkot nije trajao više od dva meseca. Bilo je to kada su se odnosi sa Sovjetskim Savezom i ostalim normalizovali i uslovi života u zatvoru postali snošljiviji. Gadova je i dalje bilo koji su mi život zagorčavali, ali ja sam terao svoje i pošto se

moglo doći i do poneke knjige, najradije čitao. Neki civil student, koji je u biblioteci radio i kući odlazio, dao mi je krišom knjigu. O Daviča **ČOVEKOV ČOVEK**, koja me je oduševila, i ne mogu da ne citiram neke od stihova: »Ova noć, ova pitanja što stavljaju sve pod svoj znak od grobova do zastave... Ova noć u kojoj živi proleter pod parom kamina. Besplatno povaljuju na lupine limuna uspaljene ravnopravke po pisoarima... Ova noć neprožeta mitrovačkim štrajkom gladu ni lepoglavskom bunom... Ovi moderni zatvori sa rešetkama do nebesa! Ova noć straha u kojoj su izmiledi svi crvi davno pokopani... Ova smrad najsmrdljivija od svih smradova...«

Bio sam načisto da je **ČOVEKOV ČOVEK** opasan i težak pamflet za koji mogu da dobijem bojkot, ali i pored toga nisam mogao da nekom ne pokažem knjigu i citiram stihove. Napisali su prijave isledniku i, jedno veće, »sobni« Zvonko Majnarić, bivši major i polit-komesar puka, saopštio mi je zvanično i strogo da ujutro moram da idem kod islednika. Brzo sam došao do zaključka zašto me zove i razmislio šta da mu odgovorim. S obzirom da sam knjigu dobio iz biblioteke, bila je dozvoljena za čitanje, a to što sam je čitao i pokazivao drugim, smatrao sam dozvoljenim. Odlučio sam da se pravim naivan, što i jesam. Ko je islednik nisam znao niti sam ga video dok u kancelariju nisam ušao. Bio je neki mladi i razvijen Crnogorac. Ne čekajući ni da mu se reportski predstavim, ustao je iza stola i, gledajući me ljutito i cinično, upitao:

- Znaš li zašto sam te pozvao?
- Ne znam — kažem mu, slegnuvši ramenima.
- Ne sleži ramenima i ne pravi se lud! — obraća mi se povišenim tonom. — Znaš ti dobro, šta si pred kim čitao i pričao...
- Ne znam, družo isledniče. O čemu se radi? — odgovaram mu u nedoumici i misleći se. — Ja ni s kim ništa i ne pričam...
- Ne znaš! A kakvu to knjigu čitaš?
- Iz biblioteke, koju je Davičo napisao...
- Ja mislio ti! — prekida me, s nipodaštavanjem. — Nećeš je ti, majci, nikad napisati i dok sam ja islednik nećeš živ na slobodu izaći...
- Ja ništa nisam govorio što u knjizi ne piše — kažem mu, ne misleći da bih se opravdao, i dodajem: — Ako sam ja kriv što sam čitao, Davičo je kriviji što ju je napisao...
- Marš napolje, ništarijo jedna, dok te nisam nogama izgazio! — vikne van sebe od besa i napisane izjave sa stola zgrabi i baci mi u lice. — Ti ćeš da nas učiš koga treba da krivimo!

»Sobni« Majnarić me hvata za rame i ljutito izgura napolje. Mislim se da sam dobro prošao, i ako po Majnariću čitam da se neće na tome završiti. Uveče me u vreme konferencije poziva pred stroj i predlaže da, kao »nepopravljiva banda« i neprijatelj, budem bojkotovani. Nastane urlanje, vika i, bez ikakve diskusije i dozvole da kažem reči, skoče premlate me i stave u čošak, da stojim pognute glave s prekrštenim rukama na leđima. Sve se ponavlja po već uhodanom sistemu: noćno dežurstvo, teranje s tragačom ili kaselom na kamenolomu, stavljanje pod kamenje, udaranje, psovanje i ruženje najpogrdnijim rečima. Sve sem držanja glave nad kiblom, koja je izbačena iz upotrebe, zavaljujući VC-u u krugu žice. Najveći broj, poput zlih pasa, otimaju se da me gone i maltretiraju, jer otkud ja smem i neću da »revidiram« i budem (štrčim) iznad njih kada su oni, kao bolji od mene, to učinili. Svi treba da se »izjednačimo« i da niko nikom ne može sutra reći, ako izademo na slobodu, ti si bio takav i takav. Izaći na slobodu najglavnije, je od svega i ne treba birati sredstva ni prezati od gazenja preko tuđin patnji i leševa, jer životne okolnosti su opravdanje za sve, iako su se okolnosti promenile nabolje za većinu.

Neću i ne mogu da ulazim u pojedinosti tog poslednjeg i za mene najtežeg bojkota koji nije trajao mesec-dva, već po mom pamćenju više od deset meseci, ako ne i godinu dana. Navikao na mučenje i patnju, s početka sam, s malim fizičkim i duhovnim oporavkom u odloženom stavu, podnosio sve s prkosom i gnevom. Dok su me na kaseli kamenja gonili na smenu ili po dvojica, ja sam u sebi ponavljao stihove pesme M. Rakića: »U kvrge su me bacili o srama... O, kako ti se slatko smejem sada, Žrtva se ruga dželatlu što kolje; Šta, zar je sve to vrhunac mučenja i jada, Zar ništa nisi izmislio bolje?... Udri i muči i priteži jače; Al' znaj da neće preći moje usne, Ni jedna suza što moli i plače...« To moje ponavljanje neki bi primetili, kao Đorđe Belajac, bivši politkomesar divizije, i zbog toga bi me još ljuče gonio, psujući me za pričanje. Pesme Vojislava Ilića, Đure Jakića i drugih, koje sam napamet znao, davale su mi duhovnu snagu i pomagale da se održavam, ali vremenom sam slomljen. Ostao sam ne samo bez snage i volje za život, jer mi ni do slobode ni života nije bilo, već sam na neki čudan način doživljavao kao da me je duh napustio i samo još fizički i telesno postojim.

U takvom stanju, kada sam jedno veće posle požarčenja u ponoć legao, pomišljajući da se u moru udavim, setio sam se svoje namere iz detinjstva i očeve pretnje da ću otići u ruke davolu. Bilo mi je sasvim svejedno, jer ni u što više nisam verovao. Ne znam da li sam spavao, sanjao ili halucinirao, ali sam ispred sebe ugledao svetlosni krug i u njemu živi lik **ČOVEKA** sa umnim visokim čelom, rumenog dobroćudnog lica i velike i duge bele kose i brade. Takvim sam Boga u detinjstvu zamišljao, a ne znam da mi je iko rekao da je takav. Moja uobrazilja, bogočovek ili Bog mi je rekao: »Ti ne smeš da se udaviš! Ja hoću da živiš!« Prenuo sam se iz polusvesti ili sna i portrljao oči da bolje vidim, ali ništa nije bilo. Od tada nesvesno ili svesno verujem da postoji neki stvaralački DUH, koji je stvorio čoveka, ali ni do danas to niti znam niti ne znam, niti verujem da se može saznati. Ako neki stvaralački DUH i postoji, uveren sam da on može biti samo opštečovečanski i ljudski, a nikako rasni, klasni, religiozni i nacionalni, na koje su ljudi izdeltjeni.

Neposredno posle toga, pozvao me je »sobni« Z. Majnarić i rekao da je islednik naredio da mi se skine bojkot. Pitao me je da li sam čitao **Martina Idna** Džeka Londona. Odgovorih mu završnim stihovima romana: »Oslobodeni straha i nada prebujnih, Zahvljujemo kratko božanstvu makar kom', Što život nije večit, što mrtvi se ne dižu, Što najumornija reka do mora ima doč'«. Rekao mi je da je moja volja iznad Londonove, što su mi i drugi kasnije govorili, da sam nesalomljive volje. Rekao sam im istinu da ja uopšte nisam čovek volje već samo činim ono što moram i ne mogu da ne činim.

Majnarić mi je savetovao da idem kod islednika, ne govoreći mi da ću za 29. novembra, Dan Republike, biti po zakonu amnestiran od strane skupštine SFRJ. Nisam hteo da idem i pojmama nisam imao niti verovao da ću biti pušten. Jedva sam poverovao kada su mi ime i prezime pročitali, pa i svi drugi koji su me znali. Prilikom polaska na brod, svi su se radošno sakupili oko islednika i razgovarali, ali ja mu nisam hteo da pridem i stajao sam po strani:

- A ti, Todoroviću, zašto ne prideš? — dobacio mi je.
- Nemamo mi više šta da razgovaramo! — dogovorilo sam mu prkosno.
- Doći ćeš ti opet ovde...
- Nadam se da mi vi nećete biti islednik...
- Na Goli otok nisu me vratili, jer sam reskirao život i preplivao, u odelu, Dunav na najvećoj širini, i emigrirao. Kasnije sam se vratio i još dvaput bio suden i u zatvoru, o čemu ćete čitati u presudama. Mislim da su presude najverodostojnije, kakav sam kao čovek, jer ih nisam pisao ja već sudije...